TÜRK ŞAMAN MİTOLOJİSİNİN TEONİMLERİ

Prof. Dr. Fuzuli BAYAT

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1861
KÜLTÜR SERİSİ: 1029

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-318-1

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ.SAN.VE.TİC.A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.
Güven İş Merkezi Nu:6/13, Bağcılar-İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Fuzuli Bayat: 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümü'nü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi.

1987-1990 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde doktora çalışmalarına başladı.

1990 yılında doktora tezini savunarak "Doktor of Philosophie" unvanını aldı.

1990-1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsü'nde ilmi araştırmacı olarak çalıştı.

1993-1995 yıllarında *Ortak Türk Edebiyatı Bölümü*'nde başkanlık görevini yerine yetirdi.

1996-1999 yılları arasında *Dede Korkut Ansiklopedisi* hazırlama kurulunda başkan yardımcısı ve yazar olarak vazife aldı.

1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi seçildi.

1997 yılında ikinci doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru, "Doktor of Sciences" unvanını aldı.

1999-2008 yılları arasında Gaziantep Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı.

2009 yılından beri AMEA Folklor Enstitüsü'nde çalışmakta olup, 2012 yılından itibaren de Muasır Folklor Bölümü'nün başkanı olarak görev yapmaktadır.

Fuzuli Bayat'ın bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında 39 kitabı (Azerbaycan'da 18, Türkiye'de 19, İran'da 1, Tataristan'da 1) ve 200'den fazla makalesi yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 9

BİRİNCİ BÖLÜM
TEORİDEN PRATİĞE TÜRK MİTOLOJİSİ

Giriş....13
1.1. Mitolojik Teoriler....16
1.2. Türk Mitolojisi veya Şaman Anlatısında Mitsel Düşüncenin Dönüşümü....30

İKİNCİ BÖLÜM
ŞAMAN İLAH ADLARININ KAVRAMSAL BAĞLAMI

2.1. Türk Mitolojisinde İlah İsimleri (Nomina Sacra)....43
2.2. Şaman Teonimleri Bağlamında Mitolojik Dünya Tasarımı....51
2.3. Şaman-Söyleyici yahut Şamanla Söyleyici....60
2.4. Türk Folklorunda Savaşçı Şaman İmajı veya Mitologemlerin Merkezi Figürü Olarak Şaman....75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÖKSEL VARLIKLAR, ÜST DÜNYA İLAH ADLARI

3.1. Tanrı= Tengri/Tengir....81
3.2. Ürüng Ayıı (Aar) Toyon....88
3.3. Uluu Toyon....91
3.4. Kuday/Huday....94
3.5. Üç-Kurbustan....95
3.6. Kayrakan....97
3.7. Kızıgan-teneri/Kısagan Tengere....99
3.8. İlbis Haan....100
3.9. Mergen-teneri/Mergen Tengere....101
3.10. Ülgen....101
3.10.1. Ülgenin Oğulları ve Yardımcıları....107
3.11. Dayaçı/Yayucı....122
3.12. Umay/Imay/Umay-içe/May-Ene....124
3.13. Ayıısıt, Kübey Hatun ve İyehisit....130
3.14. Ot-Ene....131
3.15. Koço-kan....133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KUTSAL KONUMLU İLK ATALAR

4.1. Şangdimı....137
4.2. Tepkara....138
4.3. Poudo-Sonko....139
4.4. Targın-nama....139

BEÇİNCİ BÖLÜM
ORTA (YER) DÜNYA RUHLARI, DOĞA GÜÇLERİ İYELERİ (EEZİ KÜLTÜ)

5.1. Yer-Sub/Yer-Su iyeleri 143
5.2. Ak Ene 153
5.3. Albastı 155

ALTINCI BÖLÜM
AŞAĞI VEYA YERALTI DÜNYASI TEONİMLERİ

6.1. Erlik/İrlik/Erleg 161
6.2. Arsan Duolay 169
6.3. Kıday Baksı 171
6.4. Kagır-kaan 175
6.5. Purgul-kaan 176
6.6. Sınzay-kaan 177
6.7. Temir-kaan (Demir han) 177
6.8. Kömür-kaan (Kömür Han) 180
6.9. Köö-kaan (Kül Han) 181
6.10. Piy MaatırBiy Maatır (Bahadır) 182
6.11. Karaş 184
6.12. Kerey-kaan (Güçlü Han) 185
6.13. Padış-Kerey (Padişah Kerey) 186
6.14. Erlik'in Diğer Yardımcıları: Tınalgış-Aldaci veya Usmekçi 187
6.15. Körmös/Körmesler 189

YEDİNCİ BÖLÜM
MİT VE MİTOLOGEMLER

7.1. Mitopoetika ve Mitologem Anlayışları 193
7.2. Mitolojik Kahramanlar 203
7.2.1. Epikleşmiş Kahramanlar 205
7.2.2. Etiyolojik Kahramanlar 207
7.2.3. Yıldıza Dönüşen Kahramanlar 209
7.2.4. Dağa, Kayaya, Nehre Dönüşen Kahramanlar 211
7.3. Tanrısal Kahraman - Sartakpay 217
7.4. Avcı Kahramanlar 222
7.5. Anti-Kahramanlar 224

GENEL SONUÇ 229
KAYNAKLAR 231
DİZİN 243

Ön Söz

XVIII. yüzyıldan itibaren bilim dünyasında araştırma ve inceleme konusu olan mit ve mitolojik düşünce, son 50 yılda zirve noktasına ulaşmıştır. Yunan ve kısmen de Mısır mitolojisi ile başlayan araştırma serüvenine önce Mezopotamya, daha sonra da tüm dünya halklarının mitleri katıldı. Mitik düşünce, bir zamanlar olup bitmiş ve tarihe karışmış bir kategori olarak değil, her zaman var olan ve kültürün tüm katmanlarında kendini gösteren bir tanım ihtiva etmeye başladı. Mitin anlamı onun düşünce tarzında saklıdır, algıladıklarımız ise onun biçimindedir. Çünkü mit, anlamı biçime dönüştürür ve biz de biçimden anlama doğru yol alırız. Divan şiirinde, sonraki yazılı edebî eserlerde, halk biliminin ayrı ayrı türlerinde (türkülerde, köy seyirlik oyunlarında, masallarda, efsanelerde, destanlarda) mit yaratma (mitologem) adı altında bilinen yeni oluşumda mitik düşüncenin dönüşümüyle (transformasyonuyla) karşılaşırız. Zamanla ortaya çıkan yüzlerce mitolojik teori, araştırma metodu ve çeşitli yaklaşımlar hem eski mitleri hem de bu temelde üretilen yeni mitleri öğrenmenin yollarını aramaktadır.

Bilimsel araştırmalara geç dâhil edilse de Türk mitolojisiyle ilgili özellikle son dönemlerde kayda değer birçok kitap ve makale yazılmıştır. Bununla birlikte kaynak göstermeden kopyalanan, tasvir seviyesinden öteye gitmeyen, ciddi araştırma konusu olmayan birçok eser, sözlük, tanıtım yazıları da yayımlanmıştır. Özellikle internet ortamında yayılan bu tür birçok aşırma yazısı, bilime zarar vermekten başka hiçbir işe yaramıyor. Buna rağmen olumlu-olumsuz bütün çalışmalar Türk mitolojisinin gündemde olduğunu gösterir. Okurlara takdim ettiğimiz bu kitap, daha önce mitoloji konusunda yazdığımız dört kitabın devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Özetle, bu beşinci kitapta şaman teonimleri bağlamında mitin ve mitologemlerin rolü, mit sonsuzluğunda ihtimaller, mitik ideolojide tersine çevirmeler, niyete göre yapılan "düzeltmeler" vb. konular ele alınmaya çalışılmıştır. Çünkü Türk halklarının tarihini, edebiyatını, sözlü kültürünü öğrenmeyi yasaklayan özel bir karar olmasa da, bazı destanların (Dede Korkut Kitabı, İdigey Destanı, bazı Yakut ve Sayan-Altay Türkleri destanları), milli bilinci yükseltecek ve Türkleri birleştirecek her türlü siyasi-ideolojik ve kitlevi tedbirlerin yasaklanması, milli kadroların imha edilmesi vs. mitolojik çalışmaların da 70-80 yıl geç başlamasına neden olmuştur. İskitleri ve onların dillerini, mitolojilerini İran kaynaklı addetmek, Cengiz Han (Şato Türklerindendir) ve devletini tamamen Moğollaştırmak, Türk mitolojik verilerini Moğollara mal

etmek bu problemin görünen taraflarıdır. Sadece Ruslar ve Sovyet ideolojisi değil, Batı bilim adamlarının da çoğunluğu Türk mitolojisi terimi yerine Asya veya Moğol mitolojisi veya Türk Moğol mitolojisi demeyi tercih etmektedirler.

Şamanlar, Türk dinî-mitolojik sisteminin içini boşaltıp mistik yapılı ilah adları dünyası oluşturarak mitolojiyi, dolayısıyla kutsal alanı yeni bir düzene soktular. Bu kitapta, şaman edisyonunda mitolojinin nasıl dönüştürüldüğü, Sibirya Türklerinin geleneksel yaşamına nasıl dâhil edildiği açıklanacak, şaman mitologemleri öğrenilecektir.

Son olarak, kitaplarımın yayın zahmetini üzerine alan Ötüken Neşriyat'ın Genel Müdürü Ertuğrul Alpay Beyefendi'ye, kitaplarımın editörü Ayşegül Büşra Paksoy Hanımefendi'ye ve bütün Ötüken çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Teoriden Pratiğe Türk Mitolojisi

Giriş

Türk milletinin düşünce yapısını, zekâsını, yaşamını ve mücadelelerini yansıtan mitoloji bir dünya görüşüdür; evreni anlamanın, dünyayı algılamanın, anlamdırmanın ve değerlendirmenin kültürel kodudur. Mitoloji, etik estetik değerlerin ve insan yaşamının modelidir. Atalarımızın homo religiosustan[1] beri Tanrı-evren-insan ilişkisini düzenleyen dinî-mitolojik, teorik ve pratik tasavvurlarının toplamıdır. Türk ulusunun kültürel kimliği olan mitoloji, geçmişin kozmik bilgi kaynağıdır. Sadece geçmişin bilgisi değil, aynı zamanda geleceğin bilgisi, daha refah, daha eşitçil, daha özgürlükçü bir döneme inanmanın programıdır. O bakımdan Türk milletinin millî bilincinin, millî psikolojisinin, kendine has özelliklerinin ilk ve temel kaynağı mitolojidir. Miti kültürden ve dinden, gelenekten ve yaşamdan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Çünkü mit, insanların yaşam felsefesini, hayattan beklentilerini, doğayı, çevresini ve insan mefhumunu nasıl algıladığını ifade eder. Mitler, bilgiyi sadece ritüellerde yaşatmaz; her bir ulusun sosyokültürel değerlerini, dinsel yapısını ve inançlarını, folklorik değerlerini kuşaklara götürmekle de yükümlüdür. O nedenle mit, dinî anlayışların ezoterik dille takdimi olarak anlaşılır, çünkü hem mitin hem de dinin kaynağı "teoenformatif"tir[2], yani ilahî menşelidir. Başka bir deyişle, dünya hakkındaki bilgileri ifade etmenin ana yolu teoenformatif yüklü metinlerin bilişsel taraflarıyla belirlenir.

Dilbilimdeki bilişsel yön, dünya hakkındaki bilgileri ifade etme-

---

[1] Dindar insan anlamına gelen "homo religiosus" terimini ilk defa Mircea Eliade kullanmıştır. Kültürel antropoloji dünyasında "homo religiosus" (din adamı) hakkında belirli fikirler psikolojide de çeşitli biçimlerde Jung, Fromm ve diğerleri tarafından belirtilmiştir. M. Eliade'ye göre hiçbir insan dini düşünceden bağımsız değildir. Bu terimle dini deneyimi homojen olmayan insanları, sıradan yaşam (profan) ve dinî (kutsal) olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür.

[2] Terim olarak kullanılan teogoni, teoloji, teonomi, teoenformatif vb. kelimelerin kökeni Yunanca "theos" sözcüğünden gelmekte olup, sırasıyla tanrıların geldiği yer, Tanrı kavramına dayanan din felsefesi, ilahi kanun, ilahi bilgi anlamlarını içermektedir.

de dilin anlaşılmasını öne çıkarmakla mümkündür. Sosyal ve beşeri bilimlerdeki modern eğilimler ışığında, folklorun temel işlevlerinden biri onun bilişsel işlevidir. Mitolojik dünya modeli ve dinî kıssalar insan tarafından dünyayı anlamaya yönelik ilk girişimle sistematik bir dünya görüşü olarak oluşturulmuş, daha sonra folklorun sözlü metinlerinin sanatsal gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu anlamda mitolojik düşünce (folklor düşüncesi de), tüm ilkelliğe ve yanılsamaya rağmen, aynı zamanda özü algılama ve kavrama girişimidir. Mitolojik düşünce, sistematik bir dünya görüşünün belli bir düzeydeki (ilk) olgusudur. Mit, canlı bir varlıktır; yaşamına tarih öncesinden başlasa da hiçbir zaman ölüp yok olmamıştır. Eski yapısını, mazmununu (şiirselliğini), ritüelistik varlığını kaybetmiş, ancak yine de var olmaya devam etmiştir. Eski insan toplulukları sahip oldukları bütün bilgilerin mit aracılığıyla elde edildiğini ve bilimin kaynağının mitolojik verilere dayandığını benimsemiş olmasına rağmen modern toplumlar mitin yerine esas bilgi kaynağı olarak "ilmi" koymuştur. Bilinen bu gerçeklik XIX. yüzyıldan başlamaktadır. Çünkü mitin ve mitolojik çağın en belirgin özelliği evrenin kutsal modelini sunmaktır. Bu bağlamda mit, kutsalın belirli bir düzeyde topluma iletilmesi, bir model rolünü üstlenmekle yaşamın bütün alanlarına nüfuz eden bir kavram ve Tanrı'nın mükemmel bir biçimde yarattığı evreni anlamak için ortaya çıkan kutsal anlatıların başlangıcı olarak görülmektedir. Mitlerin sonraki dönemlerde anlam kaymasına neden olması mitolojik çağın kendi yerini tarihî zamana, bir başka deyişle kutsalın sahip olduğu konumunu profana, oradan da seküler yaklaşıma devretmesiyle ortaya çıkmıştır. Kutsallık taşıyan mitlerin insanı tehlikelerden, belalardan, kozmosun belirsizliklerinden koruduğuna dair inancın olduğu zamandan bu inancın kaybolduğu bir zamana geçerken artık mitleri izah eden teoriler ve araştırma metotları şekillenmiştir. Mitleri izah eden teorilerin ortaya çıkması; miti dokunulmaz, kutsal olarak kabul etmememize, aksine onu insanlık tarihinin gelişim devrelerinden biri olarak görmemize bağlıdır.

Her ne kadar mit kavramı ve türleri genel hatlarıyla tüm dünyada, tüm uluslarda birbirine benzese de onları genel ve özel kategoriler olmak üzere iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Genel kategoriyi oluşturanlar bütün milletlerde görülebilecek mitler olarak nitelendirilir; özel kategorideki mitler ise dünyanın her

İKİNCİ BÖLÜM

Şaman İlah Adlarının Kavramsal Bağlamı

2.1. Türk Mitolojisinde İlah İsimleri (Nomina Sacra)

Şaman teonimleri ve tanrısal kahramanlar hakkında yazmamın tek sebebi; XXI. yüzyılda artık pratikten çıkmakta olan, unutulan, değişim ve dönüşüm sonucunda deforme olan Türk şamanlığının ve şaman mitolojisinin son kırıntılarını kayıt altına alarak gelecek kuşaklara aktarmaktır. Şamanlığın ana vatanı olan Sayan-Altay ve Yakut Türklerinde 1990'lı yıllardan itibaren yaygınlaşmaya başlayan sayısız dinî grup ve inanç merkezlerinin arasında zengin şaman mitolojisini öğrenen herhangi bir kurum yer almamaktadır. Durum böyleyken şaman mitolojisi, sözlü geleneği ve en başlıcası da şaman ilah adları olarak adlandırdığımız bağımlı tanrılar, yüksek dereceli ruhlar, tanrısallaşmış ecdatlar ve kahramanlar hakkındaki hikâyeler artık tarihe karışmaktadır. Hatta bugün neo-şamanların da, pratikte isimlerini zikretmedikleri onlarca (belki de yüzlerce) ilah isimleri ve onların işlevleri, kültürel rolleri hakkındaki bilgiler yok olup gitmektedir. Küresel dünya ölçeğinde yeri olmayan bir dizi inanç, gelenek, örf ve âdetler, folklorik ve etnografik veriler korunmaya muhtaçtır; en azından kim olduğumuzu bilmek, bizi biz yapan değerlerimizi anlamak, geleceği inşa etmek, yerimizi belirlemek için.

Nomina sacra[1] olarak bilinen ilah adları, genellikle "tanrıların özel isimleri" olarak yorumlanır. Kural olarak özel isimler; herhangi bir şeyin adı veya sınıfı ile ilişkilerinin şekillendirdiği bir anlama sahiptir. Tanrı adı, monoteist dinlerde sadece ilahın doğrudan doğruya adı değil, aynı zamanda çok tanrıcılıkta dünya bütününün bir parçası, üzerinde yüce güce sahip olan doğaüstü varlıkların bir sınıfını belirtmek için kullanılan kavramdır. Adlandırma, tanrıların ve ruhların çeşitli sınıfları hakkındaki fikirlerin tümüyle açıklanması anlamına gelir: Perun, Mokoş, Hors, tekillik ölçütlerine uygun özel

[1] Hristiyan yazı pratiğinde, nomina sacra (tekil: Latin kutsal isminden gelen nomen sakrum), özellikle kutsal yazıların Yunanca el yazmaları içinde, ilah isimlerinin veya isim başlıklarının kısaltmasıdır.

isimlerdir. Deniz kızları, kıyı şeridi, doğum kadınları, "onların kavramları ile doğada kolektif olanın" canlı sınıflarıdır ve bu nedenle ilah adları ortak isimlerdir.[2]

Nomina sacra, ilah isimlerinin başlangıç noktası olarak sözcüksel anlamını alarak, "Tanrı'nın uygun adı"nda kendini gösterir. O bakımdan çeşitli sözcüksel anlamların nasıl temsil edildiğine karar vermeliyiz: 1) anlamsal; 2) yapısal; 3) duygusal; 4) gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki anlamı. Kuşkusuz, tüm kuramların, sözcüksel birimin belirlenen nesne ile olan ilişkisini -bu durumda- bir nesnenin veya yaratığın görüntüsünü karakterize eden gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiyi ifade etmenin bir değeri vardır. Özel isimler "hipertrofik olarak yalındır"[3] ve bu nedenle dilsel faktörler işleyişlerinde, dışsalcı olanlardan daha az rol oynamazlar.

Bu bağlamda, metinde ilah adlarının çeşitli anlamları gerçekleştirilebilir; anonim birimin "dengesel yönelimi"ne bağlı olarak birincil, esas, başlıca, ikincil, özel, bağlamsal. 1) Eski mitolojideki ve bazı Doğu dinlerindeki Tanrıça kelimesiyle dişil bir varlık kastedilir. (Bu bağlamda, birincil, temel anlam aktive edilir); 2) "Tanrıçalarım! Sen nesin? Neredesin?" Burada ikincil anlam devreye girerek ilah adı, hayranlık yaratan sevgili bir kadın üzerine göçürülür.

Gösterenle gösterilen veya işaret edenle işaret edilen sadece somut, maddi olarak temsil edilen bir nesne değil, genel olarak bir sözcük tarafından çağrılan herhangi bir "dil-dışı gerçeklik nesnesi"dir. Teonimler, adın konu tanımı anlamı taşıdığı gibi bir de bu anlamın üzerinde yapılanan yan veya göçürme anlama sahiptir. Sade mantıkla yan anlam, bağlamsal olarak ilah adlarının ortaya çıkmasında mühim rol üstlenir.

Bu nedenle ilah adları, sadece onomastiğin (özel isimler) bir alanı değil, aynı zamanda sözlüksel alanın da kendine özgü bir sahasıdır. Kendisinin özel bir çalışma konusu vardır, sadece tematik özellikler (özel bir tematik grup olarak kuramlar) ile değil, aynı zamanda bu bölümü bir bütün olarak sözcük dağarcığından ayıran yapısal-anlamsal özellikler tarafından belirlenir ve ayrıca ad bilimini (onomastiği) oluşturur.

---

[2] Bk. Zubov N. İ., "Teonimiya Drevnerusskaya", Russkaya Onomastika i Onomastika Rosii, Slovar, Moskova, 1994, s. 106.

[3] Reformatskiy A. A., *Vvedenie v Yazıkovedenie*, Moskova, 1996, s. 60.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Göksel Varlıklar, Üst Dünya İlah Adları

3.1. Tanrı= Tengri/Tengir

Eski Türklerin Tanrıcılık olarak adlandırılan inanç sisteminde Tanrı anlayışı şaman mitolojisinde fazla görülmeyen tek ilah adıdır. Her ne kadar durum böyle olsa da göksel varlıkların işlev ve tasvirlerine Türklerin Tengri veya Gök Tengri kültü ile başlamak gerekir, çünkü şaman panteonunda var olan ve bazen Tanrı, Tanrıça diye adlandırılan demiurg ve hami ruhlar, demonik ve belirsiz varlıklar hep Tanrı kavramı dışında tutulsalar da bir vesileyle onunla bağlantılıdır. Demiurg olarak nitelendirdiğimiz Ülgen, Üç-Kurbustan, Kuday, Kayrakan, Oçurman vb. mitolojik varlıklar şaman anlatılarında ve memoratlarda mutlak güç olarak telakki edilmezler; daha yüce, ancak antropomorfik bir özelliği olmayan varlığa bağlıdırlar, ya ondan sudûr[1] yoluyla türemişler ya onun oğlu ya da onun yarattıklarıdırlar.

Tanrı, Avrasya coğrafyasında meskûn olan Türk (kısmen de Moğol) ulusunun en yüce semavi tapınma kültüdür. Onun bir adı Gök Tengri, bir adı Kögö Mönkö Adazı'dır ki Moğol kavimleri ona Müngke Tengri derler. Antropomorflaşmayan Gök Tengri, resmî devlet erkânı tarafından kabul görendir; Kögö Mönkö Adazı ise şaman mitolojisinin kişileştirilmiş deus otiosus konumlu yüce ilah adıdır. Başka bir ifadeyle şamanlar Gök Tengri'yi, Kögö Mönkö Adazı varyantında tanırlar. Tanrı, kişileştirilmiş, ancak deus otiosus konumuna getirilmiş, hiçbir işe karışmayan ebedi ve ezeli varlıktır. Adına ilk olarak Hunlar hakkında bilgi veren Çin yıllıklarında rastlarız. Çin yıllıklarına göre Hunlar, bu yüce varlığa Tan Tengri derlerdi. Türkütlerin, Tarduşların, Göktürklerin zamanında Tengri devletin

---

[1] Sözlükte "doğmak, meydana çıkmak, sâdır olmak, zuhur etmek" anlamında mastar olan sudûr kelimesi felsefe terimi olarak kâinatın meydana gelişini yorumlamak üzere tasarlanan, yoktan ve hiçten yaratma inancından farklı olduğu ileri sürülen teoriyi ifade eder. Sudûr ezelî ve kadîm olanla sonradan olanı, değişmeyenle değişikliğe uğrayanı, bir başka deyişle bir ve mutlak olanla çok ve mümkün olan varlıklar arasındaki ilişkiyi belirtmek, böylece en ulvîsinden en süflîsine kadar bütün kâinatı bir sıra düzeni içinde yorumlamak için kullanılan bir terimdir (Kaya Mahmut, "Sudûr", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 467).

hamisi, hükümdara kut veren ve onu geri alabilen sonsuz güç sahibi olarak düşünülmüştür. Özlerini Tengrikut (Tanrı tarafından verilen kut), Kutluk, Kutalmış diye adlandıran hükümdarlar, hâkimiyeti Tanrı'dan aldıklarına inanmaktaydılar. Ancak animistik dünya görüşüne sahip olan eski Türklerin ataları, şaman inancının toplumda yerleşmesiyle Tengri kültünü arka plana geçirerek iyi sema ruhları ile doğa güçlerine saygı duymaya, onlardan yardım istemeye, onlara hem kanlı hem de kansız kurbanlar sunmaya başladılar. Daha sonra ise şamanlar her türlü belanın, Yeraltı Dünyası ruhlarından geldiğini öne sürerek kamlıklarını, kurbanlarını kötü ruhlara sunmaya başladılar. Bu dönemden sonra Tanrı, deus otiosus konumuna getirilerek yaratma gücünü demiurglara devretti ve aktif alandan çıkarıldı. Çünkü toplumsal etkinliklerin baş aktörü şaman olduğundan ve şamanların da Tanrı ile işleri olmadığından avcı-toplayıcı, daha sonra ren geyiği besleyicileri olan ruhların işlevlerini öne çıkarttılar. Büyük ihtimalle bu ruhlar Gök Tengri inancının olduğu mitolojik çağda da vardı. Ancak şamanlar onların faaliyet alanını güncel yaşamla ilişkilendirebildiler ve aktivitelerini inanç kültü bağlamında yeniden tasarladılar.

Buna rağmen şamanlar Tanrı statüsüne yükselttikleri Ülgen'i, Kurbustan'ı ve Oçurman'ı yaratan bir yüce tapınma kültünün varlığını kabul etmekteydiler. Bunu, evrenin ilk geniş ve izahlı grafik haritasını -gök, yer ve Yeraltı Dünyası -1929 senesinde çizen ve Tangda kabilesinden olan 42 yaşındaki şaman Kondratiy Tanaşev'in (Merey Tanaş) sözlü bilgilerinde de görürüz. Şamana göre kişileştirilmiş (antropomorflaşmış) en yüce varlığın adı Kögö Mönkö Adazı'dır. Çizelgede sema gök kubbenin üzerindedir. Orada, gök kubbenin merkezinde, yani dokuzuncu katta kızıl bir dağ yükselir. Bu dağda en yüce semavi varlık olan Kögö Mönkö Adazı'nın sarayı vardır. O, gökleri ve yeri yaratandır; insanların, hayvanların, canlı ve cansız her nesnenin sahibidir. Onun öldürücü silahı yıldırım ve güneş ışınlarıdır. Bu katta onun eşi – Aka Mönkö Enezi de yaşar. Kögö Mönkö'ye her üç yılda bir boz at ve vücudunda hiçbir lekesi olmayan beyaz bir koç kurban verilir. Kemikler ve deriler kurbangâhın üzerine konulur, tüstü ve koku yukarı dünyaya ulaşacak şekilde yakılır. Bu uygulama yalnız Kögö Mönkö Adazı'ya kanlı kurban sunulurken yapılır, başka hiçbir ruha böylesine bir uygulama yapılmaz. Bu sunum için toplananlar "On yetti töstin Adası utkuldu

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kutsal Konumlu İlk Atalar

İnsanlığın tanrısal nitelikli ilk ataları, şaman ilah adları içerisinde önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bize kadar gelmiş Türk mitolojik hikâyelerinde ilk atalarla veya ecdat kültüyle ilgili fazla bilgi yoktur. Bunun bir sebebi Türk kültüründe ecdatlara bağlı ritüelleri şamanların yönetmemesi, diğer bir sebebi de ayinin, aksakal veya kabile lideri önderliğinde gerçekleşmesidir. Diğer taraftan, ilk atalar denildiğinde kavimlerin ecdatları kastedilmemiştir. Söz konusu olan şaman mitolojisindeki antropogonik mitlerdir. Şamanlar az da olsa bu ilk atalar hakkında bilgi vermiş ancak daha ziyade, dikkati ilk şaman ruhlarına yöneltmişlerdir. İlk atalarla ilgili ilah adları, şamanist toplumun inanç sisteminde var olduğundan, onları da şaman mitolojisinin ürünü olarak incelemek gerekir. İlk atalardan üçü -Tepkara, Şangdimı ve Poudo-Sonko- şamanlara göre Tanrı addedilen Ülgen'in görevlendirdiği koruyucu ata ruhlarıdır. Mite göre Ülgen, yedi erkek (Tepkara, Şangdimı, Poudo-Sonko, Targın-nama, Tidım-mene-burhan, Şilı-mene-burhan, Topşun-burhan) yaratmıştır ki bunlar da tanrısal özelliğe sahiptirler. İlk yaratılanlardan biri olan Targın-nama, tıpkı Âdem gibi insanların ilk atasıdır. Ancak Türk mitolojisinde geriye kalan diğer üç varlık hakkında bilgi yok denecek kadardır. Sadece onlara ad verenin Maydere olduğu ve Maydere tarafından görevlendirildiği bilinmektedir. Maydere, onların her üçünü (Tidım-mene-burhan, Şilı-mene-burhan ve Topşun-burhan) yardımcı ve yazarlık göreviyle yanına almıştır. Bu üç ilah adında "burhan" tamlamasının (Lamaist Türkler Buda'ya Burhan derlerdi) olması, bu mitolojik varlıkların Tanrı statüsünde olduklarını ve Lamaizmin etkisinde kaldıklarını kanıtlamaktadır.

4.1. Şangdimı

Ülgen tarafından yaratılan ilk insanlardan biri olan Şangdimı, Altay şaman mitolojisinde ilk ata olarak bilinir. Ülgen onu insan evlatlarının ve hayvan yavrularının koruyucusu olarak atamıştır. Onun esas görevi insanları iyi işler yapmaya ikna etmek ve onları kötü

BEŞİNCİ BÖLÜM

Orta (Yer) Dünya Ruhları, Doğa Güçleri İyeleri (Eezi Kültü)

5.1. Yer-Sub/Yer-Su iyeleri

Sayan-Altay Türklerinin şaman mitolojisinde insanların yaşadığı Orta Dünya'ya "künşg tilekey", yani güneş krallığı denilir. Orta Dünya gök âleminden belli bir sınırla ayrılmıştır. Şamanlara göre yeryüzü ve gökyüzü arasında geçişi sağlamak için belli yerler vardır. Gökyüzünün yeryüzüyle buluştuğu yere Hakasçada "Açılar – Umular", Altaycada ise "Açılar Dabılıar" (her ikisi açılıp kapanar anlamındadır) denir. Açılma ve kapanmanın kenarlarına "çirnets tipr pooltazı" -semanın ve Orta Dünya'nın önündeki engel- denir. "Açılar – Umular", ufkun ötesinde, gökyüzünün dibinde bulunur. Gökyüzünün kenarındaki iki siyah kaya, gökyüzü ile yeryüzü arasındaki geçit görevini yerine getirir. Bu geçit aynı zamanda bir zaman dilimidir. Şamanlar, birbirine yaklaşan ve sonra ayrılan geceyle gündüzü, metaforik bir dille iki boğa diye adlandırırlar. Burası kimsenin öteye geçmesine izin verilmeyen yerdir. Yerin ve göğün dibi hem yerin hem de gökyüzünün alt ve üst pencereleri (Altayca) tunduk yurttaki duman deliği şeklinde tasavvur edilir. Evrenin yaratılışında ilk yaratılanlardan biri olan dünyanın göbeği, evrenin eksenini temsil eder ve Kutup Yıldızı ile ilişkilendirilir. Türk mitolojisinde buna göğün merkezindeki Demir Kazık denilir.

Orta Dünya ilahlarının veya yer ruhlarının başında Yer-Su adlı iyeler topluluğu gelmektedir. Yer-Su kompleksine dağ, orman, nehir, su, od-ocak hamileri ve kabilenin ecdat ruhları dâhildir. İbn Fadlan'ın vermiş olduğu bilgi doğrultusunda yer ve su ruhlarının sayısı 12'dir. Hami ruhlar görünmez olup ait oldukları yerlerde veya korudukları eşyanın yanında yaşarlar. Yakutlarda bu hami ruhlar genel bir terim olan "iççi"[1], Altaylarda "ezi/eezi", Orta Asya, Azerbaycan ve Anadolu'da "iye/ie/yiye", Moğollorda "edzen", Buryatlarda "ejin" veya "izen" olarak adlandırılır.

Ancak iye kültünün ortaya çıkmasından daha önce Ana Tanrıça (Mitolojik Ana) tasarımı vardır. Onun işlevi sadece "künşg tilekey" diye adlanan Orta Dünya ile sınırlı değildir. V. Verbitskiy varyantın-

[1] Ergis G. U., *Oçerki po Yakutskomu Folkloru*, Moskova, 1974, s. 115-116.

da onun adı Ak Ene'dir ve yaratma talimatını demiurg Ülgen'e de o vermiştir. Şunu da özellikle vurgulamak gerekir ki Ana Tanrıça birçok mitolojik sistemde Ana Kadın Tanrı'dır. Ana Tanrıça, doğanın yaratıcı prensibinin, doğurganlığının ve bolluğunun kaynağı olarak kabul edilir. Bazen Umay'ı da Ana Tanrıça olarak takdim ederler. Ancak Türk şaman mitolojisinde Ana Tanrıça figürü oldukça silik bir hâldedir ve şamanlar, ondan neredeyse hiç bahsetmezler. Şamanlar, Orta Dünya teonimleri (iyeler) ile de fazla ilgili değillerdir. Hatta birçok iyelere kanlı veya kansız kurbanları, insanlar, şamanın yardımı olmadan sunarlar. Aslında başlangıçta androjen bir varlık olan Tanrı vardı. Zamanla erkek Tanrı ve kadın Tanrı (Tanrıça) olgusu ortaya çıktı.

Orta Dünya ilah adlarının sayısı ve varsa hiyerarşisi konusunda Türk şaman mitolojisinde fazla bilgi bulunmaz. Ancak V. Radlov'un Sayan-Altay Türklerinden derlediği bir malzemede, Yer-Su bütünüyle hâkimiyet sembolüne çevrilmiştir. Radlov'un materyallerinde Yer-Su, 17 büyük hanın toplamı olarak bilinir. Bu, Altaylı kavimlerin 17 tözüne, proto-Bulgarların 17 doğa gücüne, Dünya Ağacı'nın 17 dalına benzer şekilde ortaya çıkmış dünya modelinin sayısal algılama şeklidir.[2] Bazı mitolojik metinlerde 17'nin 7 ile yer değiştirmesi aslında aynı dünya görüşünün çeşitlilik arz eden varyantıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Altaylı şamanlar Yer-Su teonimlerine saygı anlamında "han" unvanıyla müracaat ederler.

17 Yer-Su hanı, dünyanın yatay modelini oluşturan sembolik kavramdır. V. Radlov'da bunlar sırasıyla şöyledir:

---

[2] Alevi-Bektaşi kültüründe ve Şialarda 17 kemerbest anlayışı eski Türklerin 17 kutsal varlığıyla ilgilidir. Hz. Ali tarafından kemerleri bağlanan bu 17 önder kırklar meclisinin üyeleri olup Hak uğrunda, Hz. Muhammed'in, Hz. Ali'nin ve Ehl-i Beyt'in yolunda şehit olanlardır. Kemerbest, Cenab-ı Hakk'ın huzurunda kolları önde bağlı şekilde teslimiyet ve bağlılık ikrarını yerine getirmeye hazır, ulu zatlara verilen addır. Aynı zamanda kemer bağlamak hakikate ulaşmak, Hakk'a ikrar etmek anlamına gelir. Allah'ın buyruğuyla Cebrail tarafından Hz. Muhammed'in beline bağlanmış olan Âdem Ata'nın ikrar kemeri yani ilim, irfan kemeri; Hz. Muhammed tarafından Şahı Merdan Ali'nin beline bağlanmış ve Kırklar Cemi'nde Hz. Muhammed'in buyruğuyla "Tevella ve Teberra" ikrar kemeri Şahı Merdan Ali tarafından da 17 ulu kişinin beline bağlanmıştır. Kemerbestler Hz. Ali'nin fikir, düşünce, felsefe ve mücadele arkadaşlarıdır. 17 Kemerbest dünyanın yatay ve dikey modelinin sembolik kavranılmasıdır. Tarikat silsilelerinin Hz. Ali'ye bağlanması da bu 17 kemerbestten biri olan Hasan Basri'ye göredir.

ALTINCI BÖLÜM

Aşağı Dünya veya Yeraltı Dünyası Teonimleri

Şaman mitolojisinin en yaygın ilah adları Aşağı Dünya ile bağlantılıdır. Bilim adamları, şamanist Sayan-Altay ve Yakutya Türklerinde Yeraltı Dünyası'nın çok yönlü tasvirinin olduğuna dayanarak şamanlığı kara inanç şeklinde adlandırmışlardır. Gerçekten de Aşağı Dünya ruhlarının tasavvuru ve tasviri şaman mitolojisinin en zengin kolunu oluşturur. Şaman mitolojisi ahiretin, cehennemin mitik manzarasını verdiğinden Alt Dünya varlıkları Orta Dünya ilahlarına nazaran daha gelişmiş ve kısmen de olsa netliğe kavuşmuştur. Aşağı Dünya'nın, şamanik tasavvuru başta Erlik ve hizmetçileri olmak üzere sözlü kültürde önemli yer tutmaktadır.

6.1. Erlik/İrlik/Erleg

Türk şaman mitolojisinde yeraltı veya ölüler dünyası diye adlandırılan âlemin en büyük hâkimi olan Erlik, korkunç ve çok güçlü demonik bir varlıktır. Sayan-Altay ve Baykal Türklerinin Yeraltı Dünyası'nın tek hâkimi olarak bildikleri Tanrı, Erlik'tir. O, Altay ve Hakas mitolojisinde Ülgen'le (Kuday'la) birlikte evrenin ve onun tabakalarının yaratılmasına iştirak etmiştir. O, kaz veya ördek donunda dünya denizinin dibine dalmış, oradan çamur çıkararak Ülgen'e (Kuday'a) vermiş, bu sonuncu da yeri yaratmıştır. Buna rağmen Erlik, suyun dibine ikinci kez daldığında oradan götürdüğü toprağın bir kısmını ağzında saklamış; Ülgen'in "toprak büyüsün" emriyle ağzındaki toprak da büyümüş ve boğulurken onu dışarı, Ülgen'in tepsi gibi düz yarattığı yerin üzerine fırlatmış; neticede dağlar, dereler, geçitler, yarganlar, bataklıklar oluşmuştur.

Ülgen'e göre Erlik, dünyanın mükemmel, pürüzsüz yüzeyini mahvetmiştir. Hakas şamanlarına göre Erlik'in, Kuday'dan bir süreliğine Ay'ı ve Güneş'i istemesi ve sonra da onları geri vermekte direnmesi üzerine Kuday, Ay ve Güneş'i ele geçirmiş, hızla onları yerden yukarıya yükseltmiş ve mavi gökyüzüne çivilemiştir. Erlik'in kötülükleri bununla da bitmez. Altay şaman mitolojisinde o, Ülgen'in yarattığı insanı korumakla görevli olan köpeği kürk ve yiye-

cek vaadiyle kandırmış, insanın yanına sokularak kendi ruhunu ona üflemiştir. Aynı bilgi biraz değişiklikle Hakaslarda da mevcuttur. Hakas şamanlarına göre Erlik, Kuday tarafından yaratılan insanı kirleterek mahvetmiş, bu yüzden de insan tüyle kaplanmış ve Kuday, insanı temizlemek ve hatta onu tıraş etmek zorunda kalmıştır.

Bu hareketlerinden dolayı Ülgen veya Kuday, Erlik'i gökten yere devirmiştir. Burada da sakin durmayan Erlik'le savaşmak ve onu Yeraltı Dünyası'na göndermek için Ülgen kendi bahadırı olan Mangdışire'yi yere göndermiştir. Mangdışire ile yapılan savaştan sonra Erlik, Ülgen'den en azından küçük bir toprak parçası istemeye başlamış ancak bu isteği reddedilmiştir. Sonunda Erlik, Ülgen'den asasının yerden çıkarabileceği kadar toprak istemiştir. Ülgen (Kuday) bunu kabul etmiştir. Erlik, asasını toprağa sokmuş ve açılan delikten insanlara düşman olan, bulaşıcı hastalıklar getiren her türlü haşerat çıkmıştır. Bunu gören Ülgen, Erlik'i yeryüzündeki insanların talihsizliğine neden olan ve "etker" olarak adlandırılan hizmetkâr ruhları ile birlikte ebedi karanlıklar diyarı olan yeraltına göndermiştir. Altay şamanlarının inancına göre Erlik'in değişmez hizmetkârları körmösler, ölen insanların ve şamanların ruhlarıdır.

Zamanla şamanların Tamu Erklik Han (Cehennemin sahibi Erlik Han) diye adlandırdıkları bu demonik varlık kendine özgü dünyasında ayı, porsuk, köstebek, deve, domuz, inek gibi hayvanlar yaratmıştır. Daha sonra Kerey-Kan ve Karaş gibi güçlü savaşçıları da yaratmıştır. Ülgen'in ilk insanlara, işaret edilen bir ağaçtan meyve yemelerini yasaklamasına rağmen bu yasağı ihlal etmeye teşvik eden de Erlik olmuştur.

Şaman mitolojisinden görüldüğü kadarıyla Erlik, sürekli Ülgen'le yarış hâlindedir. Bu ikilinin en ünlü yarışı, kimin kupasında çiçek yetişirse onun da yaratıcı olacağı mitidir. Çiçek, Erlik'in kupasında büyümüş ancak Ülgen kupaları değiştirerek çiçeği çalmıştır. Bu da bazı etnografik derlemelerdeki Erlik'le Ülgen'in ikiz veya en azından kardeş oldukları bilgisini tamamlıyor. Nitekim bir Altaylı atasözünde şöyle denilir: "Erlik bile Ülgen yanıs ejiktu" (Erlik'le Ülgen bir kapıya bakarlar).[1] Bu atasözü, ikizler mitinin bütün değişim ve dönüşümlere rağmen bilinçaltında korunduğunu göstermektedir. Hatta Altaylıların bazı mitolojik efsanelerine göre dünyanın ve insa-

[1] Verbitskiy V. İ., *Altayskie İnorodtsı*, s. 62.

YEDİNCİ BÖLÜM

Mit ve Mitologemler

7.1. Mitopoetika ve Mitologem Anlayışları

Mitologem (Eski Yunanca Μῦθος - efsane, söylenti ve λόγος - düşünce sözcüklerindendir) mitolojik olaylara, sahnelere, karakterlere bağlı olan evrensellik ile karakterize edilen tasavvurlardır ve dünya halklarının kültürlerinde yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Bu yaklaşım tarzı, örneğin ilk insanın mitologemi, Dünya Ağacı'nın mitologemi, Tufan mitologemi (daha geniş olarak; insanlığın ölümü ve seçkinlerin kurtuluşu) vb. kavramları ortaya çıkarmıştır. Bazen mitologem yerine mitolojik arketip terimi de kullanılır ki bir ayniyet söz konusu olsa da mitologem yeni oluşturulan mitleri de kapsadığından daha geniş bir kullanım sahasına sahiptir.

Mitologem kavramı, bilimsel alana ilk defa 1941'de C. Jund ve C. Kerenyi'nin birlikte yazdıkları ve ilki Almanca yayımlanan eserde kullanılmıştır.[1] Bu eserde mitologem terimi, mitik anlatı ve mitler manasındadır. Mitologem bir mitin çekirdek ögesi, motifi veya temasıdır. Bu iki mitoloji uzmanının yapıtında mitologem kavramı şöyle anlam kazanır. Bir mitologem, mitoloji içindeki tek bir unsur veya motiftir. Tiyatro akademisyeni Katharina Keim'e veya daha sonra Claude Lévi-Strauss'a göre, bir mitologem, mitin en küçük, anlamsal ve tarihsel olarak değişmez, kurucu biriminin adıdır. Mitologemler, yapısal olarak psişiğe dâhil edilen bilinçaltındaki sabit "dünyanın parçaları"dır. Kültür ve kökenden bağımsız olarak kendilerini nispeten aynı şekilde ifade eden değişmezleri temsil ederler. Mitologem, iki anlamda kullanılır:

1) Bir halka ait olan ve onların kökenine, tarihine, tanrılarına, atalarına ve kahramanlarına değinen bir mit külliyatı veya koleksiyonudur.

---

[1] Jung Carl (Karl) Gustav and Kerenyi Carl (Karl), *Science of Mythology: Essays on the Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis*, London: Routledge Classics, 2002.

2) Bir olay, birey ya da kurumla ilişkili mitler bütünüdür. Ayrıca mitolegem mitlerin sistematik olarak derlenmesi ve incelenmesiyle ilgilenen bilim alanına da verilen isimdir.[2]

Mitologem teriminin kullanıldığı *Science of Mythology: Essays on the Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis (Mitoloji Bilimi: İlahi Çocuk Miti ve Eleusis'in Gizemleri Üzerine Yazılar)* kitabında "ilk zamanların ilkel çocuğu"nda C. Kerenyi, çocuk-Tanrı'yı Yunan, İskandinav, Fin, Etrüsk ve Yahudi-Hristiyan mitolojisinde kalıcı ve önemli bir figür olarak ele alır. Bakireyi, Athena, Artemis, Hecate ve Eleusis gizemlerini, Demeter-Persephone olarak tartışır. Jung ise "ilahi çocuk" ve "bakire"den, insanların yaşamlarında sürekli anlam sağlayan ve yaşayan psikolojik gerçekler olarak bahseder.

"Mitologem" terimi çift, çelişkili bir yapıya sahiptir; o hem mitolojik bir malzemedir hem de yeni bir materyalin oluşumunun temelidir. Dolayısıyla eski mitin kendisi değil, onun temelinde oluşan yeni sözel veya ritüel yapılanmadır. Anlaşıldığı kadarıyla mitologem; tarih öncesi çağın dünya görüşü, kutsalı, ideolojisi ve sözlü sanatı olan mitlerin yeniden devreye sokulmasıdır. Modern çağda mitologem kelimesi, sıklıkla bilinçli olarak ödünç alınmış mitolojik motifleri ifade etmek ve onları modern edebî eserlere, sanat kültürü dünyasına aktarmak için kullanılır.[3]

Mitologemler, belirli bir etnik grubun ulusal hafızasında depolanan kolektif bilinçaltının bir ürünü olan dilbilimsel bilincin anlamlı bir birimidir ve belirli bir ulusal kültürdeki evrimleri, dünyanın dilbilim resmindeki kırılmasının özgüllüğünü yansıtır. Ancak bu yansıma mitolojik zamanda var olandan farklı bir boyutta kendini gösterir. Mit yaratma olarak adlandırılan yeni mitler, tümüyle mitologemdir.

Dünyanın mitolojik tablosunun yapısal bir bileşeni olarak mit, bağımsız gerçeklik fenomenleri olarak kabul edilen, duyusal ve görsel imgeler yardımıyla bütünsel bir kitle deneyimi ve gerçekliğin yorumlanması biçimidir. Mit senkretiktir, uyumludur, doğal ve doğaüstü, nesnel ve öznel arasındaki herhangi bir ayrımdan yoksundur.[4]

---

[2] https://de.wikipedia.org/wiki/Mythologem; https://www.thefreedictionary.com/mythology.

[3] https://ru.wikipedia.org/wiki.

[4] Goryunov S. V., "O sootnoşenii Mifologii i Ontologii (B Svete İdey V. İ. Vernadsogo)", Neosfera i Hudojestvennoe Tvorçestvo, Moskova, 2009.

Genel Sonuç

Tarih öncesi dönemde yolculuğa başlayan mit ve miti anlama mekanizmi, miti yorumlama teorileri, miti araştırma metotları insanlık var oldukça, kültürler yaşadıkça devam edecektir. Mit kavramı ile mitolojik teoriler birbirleriyle taban tabana zıtlık oluşturmaz ama aynı da değillerdir. Mitolojik çağ geride kalsa da ve mitolojik içerikli ritüeller genelde yapılmasa da mitologemler (yeni türetilen mitler) mitopoetikliğin ekseninde varlığını sürdürmektedir. Bu kadar karmaşık bir bağlamda Türk şaman mitolojisinin özelliklerini, şaman teonimlerini araştırmak da ayrı bir meseledir. Kendisi de bir söyleyici olan şaman, bu mitleri tek başına yaratmamıştır; toplumun katkısı, anlatıcıların performansı sonucunda ortaya çıkan verilerin de büyük rolü olmuştur. Kimse Türk mitolojisinin varlığını ve tarih öncesi dönemden günümüze kadar geldiğini inkâr etmese de onun nasıllığını, hangi değişim ve dönüşüm evrelerinden geçtiğini, şaman düzeltmelerinin ne kadar etkileyici olduğunu tahmin edemez. Biz bugün Türklerin eski çağlardan kalma mitolojisini değil, eski çağlardan günümüze ulaşmış mitologemlerini araştırmaktayız. Dolayısıyla Türk mitolojisinin ontolojik bağlamı epistemolojiye nisbetle öğrenilmeye daha açıktır.

Şaman mitolojisi olarak adlandırdığımız kültürel yapıda, ilahların sayısından çok işlevleri ve zamanla merkezden kaçma sonucunda kabile teonimleri seviyesine indirgenmeleri önem arz etmektedir. Başlangıçta Gök Tengri inanç merkezli mitoloji, şaman varyantında demiurg merkezli bir görünüm sergilemiş ve deus otiosus konumuna düşürülen Gök Tengri'nin yerini demiurglar almıştır. Sayan-Altay kavimlerinin bazılarında Ülgen, bazılarında Üç-Kurbustan, bazılarında Kayrakan, bazılarında Kuday, Ak Burhan, bazılarında ise Oçurman öne çıkarılmış, evrenin üçlü yapısında ilahlar işlevlerine göre yerleştirilmiştir. Alt mitolojik kategoriye giren iye/izi/eezi ve birçok demonik varlık şaman mitolojisinde de işlevlerini koruyabilmiş ve teonimik seciyeleriyle yeni bir yapı oluşturmuşlardır. Göksel ilahlardan, yeraltı varlıklarından farklı olarak, Orta Dünya'nın koruyucu ruhları kendi içlerinde herhangi bir hiyerarşi ve akrabalık ilişkisi bulundurmamaktadır. Ancak bu iyelerin ve hatta bazı Orta

DİZİN

A

Aan Argıl Oyun 90
abaası 89, 91, 93, 100, 170, 171, 173
Abakan 46, 151, 165, 177, 186, 211, 212
Aduçı-Mergen 219, 220, 221
Agaç Keşe 149
Ağaç Kişi 149
Ağrı Dağı 212, 213
Aka Mönkö Enezi 82
Ak Din 96, 97, 147
Ak Ene 58, 101, 152-154, 230
Albastı 155-158
Alevi-Bektaşi 77
Al ruhu 155, 158
Altay 45, 46, 48, 52, 53, 55-60, 62, 64, 66, 68-71, 76, 86, 88, 89, 94-99, 101-104, 106-108, 111, 112, 114, 117, 118, 120-122, 125, 147-152, 156-158, 161-164, 168, 169, 175-177, 179, 180, 184, 185, 189, 205, 206, 208-211, 213-215, 217, 219, 221, 222, 227, 228
Altay Dağı 96, 228
Altay-eezi 52, 147, 149, 150
Alt dünya 54, 183
Alt Dünya 161, 166, 169-171, 175
Altın Dağ 101, 104, 116
altıngı orongo 167
Altın Kazık 121, 206
Altın-Kazık 121
Altın Orda 186
Amır-San 221
Anadolu 77, 78, 83, 86, 126, 156, 204, 207, 211, 216, 228
Ana Tanrıça 127, 153
Andalma-Muus 117
androjen 105-107, 124
anti-kahraman 227, 230
antropogonik 197
Antropogonik mitler 15
Arjan-eezi 152
Ar-Kanım 106
arketip 48, 51, 193, 198, 199, 204, 230
Arktik Okyanusu 220
Arsan Duolay 93, 94, 165, 169-171
Aşağı dünya 54
Aşağı Dünya 161, 165, 170, 171, 183, 190
Aşina 173
Avcı kahramanlar 222
Avrupa 51, 155, 157
Ay 84, 86, 126, 161, 166, 217, 225, 226
Ayı 148, 149, 206, 222, 223
ayıı 89-93, 100, 165
Ayıısıt 51, 119
Azerbaycan 77, 86, 155, 156, 158, 190, 204, 207, 210, 213, 216, 228

B

Baay Bayanay 149
Babırgan 212
Badiş Biy 168
Beluka Dağı 213, 219, 220
bilim dünyası 29, 85
Bizans 51, 85
Börteçine 173
Budizm 70, 76, 116
Burça Kan 106
Burhan 46, 52, 55, 56, 58, 97, 147
Burhanizm 46, 50, 52, 58, 62, 75, 76, 94-96, 147
Buus Dalkıya Hotun 92
Bürt 51, 84
Büyük Ayı 208, 209
Büyük Okyanus 85, 219

C

Cılga Haan 93, 119

Ç

Çaadak 221
Çamgıl-kuştar 111, 120
Çaptıgan 46, 211
Çeçe 221
Çemal Nehri 220, 221
Çımar-kas 121
Çin 51, 81, 85, 151, 216
Çizın-kaan 177

D

Dag-eezi 149
Dağlık Altay 46, 214
davranış kalıpları 23, 24, 33
Dayaçı 55, 122-124
Deer-Suu 55
Delbegen 217, 224-227
demiurg 81, 99, 102, 111, 114, 153, 202, 203, 221, 229
demonik varlıklar 54, 155, 158, 229
Derdin Eesi 55
deus otiosus 30, 51, 81-84, 87, 89, 94, 99, 229
dinî-inancsal 204
dinî-mitolojik 13, 33, 51, 52, 84
Dünya Ağacı 193, 198
Dünya Dağı 198

E

efsane 38, 62, 72, 104, 193, 216, 217, 219, 227
Ejen-kan 219
epik kahraman 70, 179, 206
epistemolojik 24
Er-Kanım 106
Erlik 46, 51, 53-55, 58, 84, 86, 92, 94, 95, 97-99, 105, 107, 111, 114-116, 123, 124, 147, 151, 161-171, 175-178, 180-187, 189, 190, 198, 205, 206, 228
Ermen-kaan 122
Er Töştük 111
eskatolojik 52, 68, 195, 197
Eskatolojik mitler 15
etiolojik 52, 204, 207
Etiolojik (köken) mitleri 15
etker 162, 187
etkerler 187
ezoterik bilgi 50, 52, 56

F

Filistin 15
folklor 47, 67, 74, 198, 199, 202, 216
folklorik 13, 33, 35, 43, 50, 63, 69, 75, 98, 221

G

genel kategoriler 14
Gök Tengri 30, 51, 81-84, 86, 88, 89, 97, 102, 203, 229, 230
Göktürk kağanlığı 173
Güneş 34, 86, 101, 112, 126, 161, 166, 167, 179, 217, 225
Güney Sibirya 59, 63, 165

H

Hakasya 94
hami ruhlar 45, 81
Han-Haranguy 69
Hara Bargıya Toyon 90
Hara Sılgılaah Toyon 92
Hara Suorun 92, 93
hikâye anlatıcısı 61-63, 68-70, 72, 73, 76
Hitit 15
Homo religiosus 25
Hristiyan 15, 16, 35, 36, 43, 50, 66, 102, 194, 211, 224
Hristiyanlık 36, 76, 86, 104, 195
Hubay-Kus 206

İ

ilah adı 94, 112, 169
ilah adları 35, 43, 44, 45, 47-51, 59, 60,

107, 150, 152, 156, 158, 161, 221, 230
İlbis Han 100
İlbis Kııha 100
ilk ata 38, 45, 57, 104
İslamiyet 76, 174, 210
iye 33, 52, 54, 55, 116, 202, 229

J

Jeztırnak 228

K

Kadır Han 175, 176
Kagır-kaan 55, 163, 175, 176
kahramanlık 38, 61, 64, 71, 75, 92, 100, 164, 179, 183, 197, 203-206, 210
kahramanlık mitleri 15, 204
kahraman mitologemi 202, 203, 221, 230
Kalgançı çağ 163, 185
Kalmık zaysan 216
kamlık 33, 38, 54, 59-61, 66, 67, 70, 73-75, 78, 84, 99, 107, 109, 121, 122, 126, 164, 169, 172, 175, 178, 184, 186, 188, 227
kanlı kurban 54, 82, 88, 100, 103, 112, 163, 168, 170, 173, 174, 178, 184, 187
kansız kurban 53, 82, 97, 110, 120
kara inanç 161
Kara-kaan 177
Karakula 227, 228
Kara-Kuş 106
Karakuş-Kan 111
Karaş 55, 116, 162, 168, 184, 185
Karatı Kan 208
kara töngöş 187
kara tös 169
Kara Umay 126, 158
Karaurman Babay 149
Kar-çag 221
Karlık 120
Karşıt 46, 55, 103, 106, 107, 111-113
kategori 9, 15, 24, 54, 197
Katun Nehri 212, 217, 219, 220
kayçı 60, 65-68, 72-74, 76, 222
Kayrakan 31, 51, 55, 58, 81, 84, 97-99, 101, 105, 148, 229
Kelegey 122
Ker-balık 152
Kerey 56, 59, 116, 162, 168, 182, 184, 185, 186
Kıday Baksı 171-174
Kırgıs Kan 46
Kızıgan-teneri 98, 99
Kitab-ı Mukkaddes 16
Koço-kan 55
Kogol-Mayman 209
Kogudey-Mergen 205, 206, 228
Koguldey 209, 210
Koketey 206
Kostoçi 222
Koş-Agaç 215, 220
kozmik bilgi 13, 29, 148
kozmik düzen 34, 38
kozmik kahraman 203, 230
kozmik seyahat 38, 75, 167
kozmogonik 15, 36, 38, 52, 58, 68, 112, 197
Kozmogonik mitler 15, 38
Kögö Mönkö 51, 54, 81, 82, 88, 95, 98, 101, 102, 103
Kögö Mönkö Adazı 81, 82, 88, 95, 98, 101, 102
Kögö Mönkö Tengri 51, 54
Kömür-kaan 59, 168, 180, 181, 183
Köö-kaan 59, 181
körmös 53, 124, 189, 190
Köroğlu 207
Kuday 31, 46, 49, 51, 52, 55, 81, 84, 94, 95, 102, 108, 147, 161, 162, 175, 229
Kuralday 121, 122
Kurbustan 46, 52, 55, 56, 82, 84, 95- 97, 105, 147
Kurgay-kaan 120, 121
Kuu-emeen 55, 153
Kuzey Altay 111, 182, 213, 222
Kuzey Asya 164

Kün Ene 101
Kün Kayangis Oyun 90
Kün Kubey Hatun 89
Kürmüş 107

L

Labaş 168
Lamaizm 76, 87, 96, 97

M

Maaday Kara 205, 228
Macaristan 85
Maltir 168
Mangdışire 55, 98, 104, 114, 116, 117, 147, 162, 184, 185
Mayana 114
Maydere 56, 97, 98, 104, 114-117, 147
Meçin 209, 210
merasim 34, 78, 114
Mergen-teneri 98, 99, 101
metafizik âlem 34
Mezopotamya 9, 15, 18
Mısır 9, 15, 17, 19
mit 9, 13-15, 17, 18, 21-25, 31-36, 50, 51, 54, 62, 65, 91, 193, 194, 196-202, 205, 212, 218-220, 229
mitologem 9, 51, 52, 158, 193, 194, 197, 199
mitoloji 9, 13, 18, 21, 25, 36, 47, 71, 186, 193, 195-197, 201, 229
Mitolojik Ana 125, 153, 158, 230
mitolojik bilinç 31
mitolojik çağ 14, 203, 204
mitolojik düşünce 9, 16, 26, 199
mitolojik hikâyeler 16, 25, 75, 198, 203, 204, 218, 227
mitolojik konseptosfer 195, 197, 201
mitolojik metinler 165
mitolojik şuur 16
mitolojik teoriler 9, 17, 29, 35, 229
mitolojik zaman 26, 51, 52
mitopoetik 198- 202, 230
mitopoetika 38
mitsel düşünce 22, 197
modern 14, 20, 22, 25, 26, 29, 194, 195, 197-201
Moğolistan 85, 217, 221
Musevi 15
Musevilik 195

N

Nama 105
neo-şaman 34, 43, 49, 50, 54, 59, 60
nomina sacra 43, 44

O

Ob Nehri 220
Oçurman 31, 81, 82, 84, 219, 229
Orhun-Yenisey 38, 83, 84, 125, 165
Orion 206, 209, 210, 228
orman ruhu 148, 149
Orta Asya 48, 63, 65, 66, 77, 83, 86, 111, 156, 180, 204, 207, 211, 216, 221, 228
Orta Dünya 47, 51-56, 58, 93, 94, 150, 152-155, 161, 170, 171, 175, 178, 202, 207, 227, 230
Osol Uola 100
Ot-Ene 55, 147, 153

Ö

ölüm ruhu 165
ölüp-dirilme 37, 76, 77
Ötüken 10, 16, 87, 125, 154, 172
özel kategoriler 14

P

Padış-Kerey 59, 168, 186, 187
pagan 31
Paktı Kan 106
Payana 51
Piy Maatır 59, 182, 183
Platon 105
postmodern 19, 196, 198, 199
Poudo-Sonko 104
profan 21, 26, 230
Pura Kan 106, 113
Purgul-kaan 55, 176

R

ritüel 22, 33, 34, 37, 38, 62, 73, 96, 107, 150, 194, 196, 199, 201, 227
Rusya 147, 221

S

sanatsal mit 199, 201
sanatsal mitoloji 199
Sarı-emeen 55, 153
Sartakpay 217, 218, 219, 220, 221
savaşçı şaman 76, 77, 78
Sayan-Altay 9, 43, 48, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 65, 66, 76, 91, 92, 102, 103, 110, 119, 126, 147, 148, 151, 153, 154, 161, 166, 168, 169, 171, 177, 204, 205, 210, 211, 217, 221, 228, 229
sembol 22, 29
Sınzay-kaan 55, 177
Sibirya 10, 31, 33, 50, 52, 54, 58, 60, 63, 65, 66, 73-76, 83, 86, 148-152, 155, 156, 165, 204-207, 223
Sirius 206
Sogondu-tuu 221
Sovyetler Birliği 147
Sovyet rejimi 49, 75
söyleyici 36, 50, 60-63, 66, 68, 71, 73, 74, 219, 229
sözlü kültür 49, 72, 74, 75, 78, 157, 161, 221
Su Anası 156
sudûr 81, 97, 98, 106, 107
Su-eezi 58, 152, 156
Su iyesi 156
su kültü 156
Suu-eezi 55
Suyla 51, 120
Sümer Dağı 151
Süne 189
Süt Ak Göl 109, 114, 123, 127, 151
Syüng Haan Süge Toyon 100

Ş

şaman 9, 10, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 45-46, 48-52, 54-56, 58-69, 71, 73-78, 81-85, 87-88, 90-91, 93-101, 103, 105-107, 109, 114, 118, 120-122, 124, 126-127, 148, 152, 155, 157, 161, 164, 167-169, 172-175, 178, 180, 182, 185-187, 189, 197, 198, 203, 204, 211, 229
şaman efsaneleri 148, 150, 172, 177, 189, 198
şaman mitolojisi 33, 34, 36, 49, 56, 60, 81, 101, 114, 121, 161, 169, 175, 184, 203, 228
şaman panteonu 45, 49, 51, 52, 58, 59
şaman teonimleri 9, 38, 43, 46, 48, 53, 60, 88, 96, 107
Şangdımı 104
Şingay 168
Şuno 221

T

Takvim mitleri 15
Tanha Haan Toyon 119
Tanrı 13-17, 23, 26, 30-32, 36, 43, 45-48, 51-54, 56, 81-88, 91, 94-99, 101-103, 105-113, 124-126, 147, 152, 153, 165, 166, 170-173, 175, 177, 181, 182, 183, 185, 186, 194, 201, 203- 205, 209, 223
Tanrıcılık 50, 55, 81, 83-86, 124
Tanrıça 44, 47, 81, 92, 106, 124, 125, 153
Tanrıoğulları 45
Targın-nama 104
Teke Han 214, 215
Temir-kaan 59, 168, 177-179, 180, 182
Temir Kan 164, 166, 168
Tengri 51, 62, 81-88, 102, 103, 124, 125
Teogonik mitler 15
teoinformatif 13, 26
teonim 46, 92, 99, 150
Tepkara 104, 185
Tınalgış-Aldaci 189
Tootoy 46
toplumsal ritüeller 33, 34
total mit 31, 35
Totem mitleri 15

Toybadım 167
tören 34
Tuşkun 176
Tuu-Teke 215
Türeyiş mitleri 15
Türkiye 5, 77, 81, 212
Türk mitolojisi 9, 16, 30, 35, 38, 49, 109, 157, 197, 198
Türk şamanlığı 43, 49, 77
Türün-Muzıkay 55, 117
Tüşülü 176
Tyalıkan-eezi 55, 153

U

Uçar Kan 168
Uluu Toyon 91-94, 169, 170, 171
Umay 51, 55, 84, 86, 99, 124-127, 147, 154
Umay Ana 125-127, 151
Usmekçi 189
Utkuçı 121

Ü

Üç-Kurbustan 31, 46, 51, 55, 58, 81, 84, 95, 96, 104, 105, 112, 122, 147, 205, 229
Üç-Mıygak 210
Ülgen 31, 46, 51, 54-56, 58, 81-84, 89, 92, 94, 95, 97-99, 101-118, 120-123, 127, 147, 153, 154, 161-163, 166-168, 175, 187, 189, 229
Ülker 206, 210
Ürüng Aar Toyon 89, 170, 207
Ürüng Ayıı Toyon 88-90, 92-94, 170
Üst dünya 54, 89, 96
Üst Dünya 47, 56, 146, 170, 202
Üzüt 178, 189

V

Vilyuy 88, 92

Y

Yajıl Kan 106
Yakutya 50, 59, 88, 92, 93, 119, 161, 171, 172
Yara-Çeçen 118, 119, 188
Yayacı 122, 123, 124
Yayık 51, 106-110, 123, 147, 153
Yayucı 84, 108, 109, 122
Yazıl Kan 83
yedi arkadaş 208
Yenisey 218
Yeraltı Dünya 153
Yeraltı Dünyası 34, 38, 45, 47, 55, 58, 59, 69, 82, 124, 126, 146, 161, 163, 165-167, 172, 189, 230
Yer-Su 51, 58, 84, 147, 152, 153, 156, 230
Yeseviye 77
Yukarı dünya 94
Yunan 9, 17, 18, 105, 194, 195
Yutpa 167, 181, 190

Z

zoomorfik 148, 224